

ANAR KƏRİMOV*BDU, filologiya elmləri doktoru***E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com****ÇİN DİLÇİLİYİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF TARIXI**

Açar sözlər: dilçilik tarixi-çin dilçiliyi-formalaşması-inkişaf tarixi-lüğətlər

Ключевые слова: история языкознания - китайское языкознание-формирование – история развития- словари

Key words: linguistics history – Chinese linguistics- formation – the development history – vocabularies

Çin dilinin və ümumiyyətlə dilin öyrənilməsi Çində iki min ildən artıq bir dövrü əhatə edir. XIX əsrin sonuna qədər çin dilçiliyi, demək olar ki, müstəqil inkişaf etmiş və yalnız müəyyən dərəcədə hind elminin təsirinə məruz qalmışdı.

Çin klassik dilçiliyi yunan-roma, qədim hind və ərəblə yanaşı dünya dilçilik tarixinə məlum olan üç və ya dörd müstəqil ənənədən biridir. Çin dilçiliyi Yaponiya və Çinlə qonşu olan bir sıra ölkələrdə dilçiliyin inkişafına təsir göstərmişdir. Lakin onun dünyəvi əhəmiyyəti elə də böyük deyil. Buna baxmayaraq, dilçilikdə çin ənənəsi quruluşuna görə Avropa ənənəsindən fərqlənən və dil əsasında formalaşan yeganə ənənədir. Bir sıra şərq dillərinin təsviri üçün çin ənənəvi üsulları əvvəlki kimi bir çox hallarda daha münasib və səmərəli olur.

Qədim və orta əsrlər dövründə Çində dilin öyrənilməsi ilə bağlı olan filologiyanın üç sahəsi vardı. Onlardan birincisi və ən qədimi syunqu (sxoliastika) adlanırdı. Bu elm sahəsi qədim sözlərin şərhilə məşğul olurdu. İkincisi yazının öyrənilməsi, heroqliflərin quruluşu və etimologiyasının müəyyən edilməsi ilə məşğul olurdu. Üçüncüsü, fonetika və ya fonologiya, dildə mövcud fonetik fərqlərin üzə çıxarılması ilə məşğul olurdu, lakin sözlərin fiziki təbiəti və ya onların tələffüz mexanizmlərinə, demək olar ki, toxunmurdu. Fonetika digər iki sahədən daha sonra meydana gəlsə də, Çində məhz bu sahə daha böyük uğurlar qazandı. Qrammatikaya gəlincə isə, dilçiliyin bu mühüm sahəsi yalnız XVIII-XIX əsrlərdə təcridən sxoliastikadan ayrılmağa başladı. Bu o deməkdir ki, çin dilçiliyində əsas tədqiqat obyektini nitq deyil, heroqlif idi. Heroqlifin yazılışı, oxunuşu və mənası vardı və onun bu üç aspekti üç müxtəlif elm tərəfindən öyrənilirdi. Van Li çin dilçilik tarixini əsas üç dövrə bölür: birinci mərhələdə demək olar ki, yalnız sxoliastika, ikinci mərhələdə (eranın V əsrindən) əsas istiqamət fonetika olur, üçüncü mərhələdə (Çin sülaləsi dövründə, yəni XVII əsrin ortalarından) paralel olaraq hər üç əsas istiqamət inkişaf edir. (6, 93)

Fonetikanın öyrənilmə tarixində də üç mərhələni ayırmaq olar: birinci fonetik lüğətlərin meydana gəlməsindən başlanır, ikincisi fonetik cədvəllər, üçüncüsü zamana görə Van Linin böldüyü dövrləşmənin üçüncü mərhələsi ilə üst-üstə düşür və tarixi fonetika sahəsində aparılan tədqiqatlarla xarakterizə olunur.

Avropa dilində çin dilçiliyinin ilk ümumi tarixi T. Votters tərəfindən yazılmışdır (ingilis dilində 1889-cu ildə). Çində XX əsrin 30-40-cı illərində Çin dilçiliyinin müxtəlif bölmələrinə, xüsusilə fonetikaya həsr olunmuş kifayət qədər kitab çap olunmuşdur. Bu əsərlər arasında ən mühümü Van Linin 1935-ci ildə çap edilmiş “Çin dilinin fonetikasi” və Çjan Şilunun “Çin dili fonetikasının tarixi” əsərləridir.

1953-cü ildə Lo Çanpeyin çin dilçiliyi tarixinin qısa öçerki çap edildi. Çin dilinin öyrənilməsi tarixi üzrə bir sıra məqalələr yapon dilində “Çin dilçiliyinin ensiklopediyası” əsərinin (1957) beşinci bölməsini təşkil edir. 1959-cu ildə bu məqalələr çin dilinə tərcümə edilmiş və müəyyən qədər yenidən işlənərək çap edilmişdir.

Dilçiliyə müəyyən qədər aidiyyəti olan ən qədim çin kitabı Şı Djou Pyen əsəridir. Bu, əzbərləmək üçün nəzərdə tutulmuş heroqliflərin sadə siyahısı idi. Bu kitabın müəllifliyi Çjou sülaləsindən imperator Suan Vanın (e.ə. 827-782) tarixçisi Şı Çjouya aid edilir. Başqa bir fərziyyəyə görə, bu əsər daha sonralar yazılmışdı, lakin Çin sülaləsinə (e.ə. 221-ci ilə qədər) qədər tərtib edilmişdi. Bu kitab bizim dövrə gəlib çatmamışdır, lakin eramızın ilk əsrlərində məlum idi.

Yalnız sözlərin siyahısı deyil, həm də onların mənə və izahlarını əhatə edən ilk həqiqi lüğət də, çox güman ki, Çin dövrünə qədər meydana gəlmişdi. Bu lüğət Konfutsi klassik ədəbiyyatının izahatı ilə sıx bağlı idi.

Digər fəlsəfi məktəblər arasında Konfutsi təlimçiləri ən qədim ədəbi abidə və sənədlərin toplanılıb öyrənilməsi ilə məşğul olduqlarına görə seçildilər. Təsədüfi deyildir ki, əvvəlcə sadəcə olaraq “alim” mənəsini ifadə edən “ru” sözü eyni zamanda Konfutsi filosoflarının adı idi.

Qədim kitablardan ayrı-ayrı sözlərin izahatlarının sistemli külliyyatı Çində ilk izahlı lüğətin əsasını qoydu. “Er ya” – bu lüğətin adını müxtəlif şəkildə şərh edirlər. Adətən hesab edirlər ki, bu, “düzgün yaxınlaşma” deməkdir. Bu lüğətin konkret bir müəllifi yoxdur, görünür, onun tərtib olunmasında bir neçə nəslin nümayəndələri iştirak etmişlər. Belə güman edilir ki, onun əsas hissəsi e.ə. III əsrdə tərtib olunmuş, lakin bir sıra əlavələr Han dövrünün əvvəlində, yəni e.ə. II əsrdə edilmişdir. Bu lüğətdə sözlər mənə qruplarına görə düzülmüşdür – səma, yer, dağlar, sular, ağaclar, balıqlar, quşlar və s. İlk üç fəsilə ümumi sözlər, yəni heç bir qrupa aid edilə bilməyən sözlər daxil edilmişdi (qu – qədim sözlər, yan – sadəcə olaraq sözlər və şun – təsvirlər – buna əsas etibarilə sifət və zərflər aid idi). Bu lüğətin iki fəslinin adından sonradan “sünqu” elminin adı meydana gəldi.

Bu lüğətdə sözlərin izahı o qədər qısadır ki, lüğət özü Konfutsi qanunlarının ən çətin kitablarından biri hesab olunur və onu şərhə başa düşmək çətinidir.

Çinin Çin sülaləsinin (e.ə. 221-207) hakimiyyəti altında birləşməsindən sonra (e.ə. 213-cü il qanununa görə) bu qədim ölkənin fəlsəfi və tarixi ədəbiyyatının böyük hissədi məhv edildi. Sonrakı sülalə, Han dövründə (e.ə. 202- eranın 220-ci illəri) abidələrin çoxu təsadüfən saxlanılmış nüsxələr əsasında tamamilə və ya qismən bərpa edildi. Bir çox şərhçilərin fəaliyyəti məhz bu mətnlərin bərpası və öyrənilməsi ilə bağlıdır. Onlardan ən məşhuru Çjen Suan (127-200) olmuşdur. Şərhçilərin işi eyni zamanda leksikoqrafiyaya marağı artırırdı və yeni lüğətlərin yaranmasına zəmin yaradırdı.

Çin və Han sülalələri dövründə əvvəlki kimi yalnız heroqlif siyahısından ibarət lüğətlər mövcud idi. Bu lüğətlərdə heroqliflər mənalı ifadələr şəklində düzülmüş və sətrlər qafiyə ilə verilmişdir ki, öyrənmək asan olsun. Bu şəkildə tərtib edilmiş lüğətlərdən biri bizim dövrə qədər gəlib çatmışdır: bu, e.ə. birinci əsrdə Şı You tərəfindən tərtib edilmiş “Cı cyu pyen” (tez uğur) lüğətidir.

Lakin Han sülaləsi dövründə çin dilinin tarixinin öyrənilməsi üçün böyük elmi əhəmiyyəti olan orijinal, əsl lüğətlər də tərtib edildi. Onlardan birincisi “Fan yən” (yerli sözlər) olmuşdur. Ənənəyə görə bu lüğətin tərtibçisi kimi Yən Sun qəbul edilir (e.ə. 53-eranın 18-ci ili), lakin bu lüğətin müəllifliyi ilə bağlı məsələ həllini tapmamışdır. “Fan yən” lüğətində Han imperiyasının müxtəlif vilayətlərində işlənən sözlər toplanılmışdır. Onlar mənaya görə qrup-

laşdırılmış və hər biri üçün işləndiyi rayon göstərilmişdir. Çox vaxt müəllif bir predmeti adlandırır, sonra onun müxtəlif ərazilərdə işlənən adlarını sadalayır.

Yan Sunun kitabına görə Han dövründə yayılmış dialektlər haqqında təsəvvür yaranır. “Şo ven cyeci” (sadə və tərkib hissələrə bölünən mürəkkəb heroqliflərin izahı) lüğəti çin leksikoqrafiyasının ən mühüm abidələrindən biridir. Bu lüğət Süy Şen (30-124) tərəfindən tərtib edilmiş (100-cü ildə) və 121-ci ildə imperatora təqdim edilmişdir. Bu, müəllifə məlum olan bütün heroqlifləri əhatə edən ilk tam çin dili lüğətidir. Bu lüğətdə heroqliflərin yalnız mənası izah olunmur, onların quruluşu və mənşəyi də şərh edilir. Bütün heroqliflər əsas mənəli elementlərinə görə 540 qrupda birləşmişdir. Açar elementlər elə qruplaşdırılmışdır ki, formaya görə eyni və ya oxşar olanlar yanaşı düşür. “Şo ven”də açar elementlər sistemi müasir sistemdən çox fərqlənir: yalnız sadə deyil, mürəkkəb heroqlif də açar qəbul edilə bilər. “Şo ven”də izah olunan heroqliflər arxaik yazı formasında verilmişdir, müəllifin dövründə onlar hələ məlum idi, lakin istifadə olunmurdu. Demək olar ki, XIX əsrə qədər “Şo ven” çin yazısının qədim vəziyyəti haqqında məlumatların əsas mənbəyi idi.

Han dövrünün üçüncü məşhur lüğəti Liu Sinin “Şı min” (adların izahı) lüğətidir. Bu, etimoloji lüğətdir. Sözü mənəsi bu lüğətdə başqa, səslənməsinə görə yaxın olan sözlə izah olunur. “Şı min” lüğətinin ən əsas dəyəri və əhəmiyyəti etimologiyada yox, ondadır ki, bu lüğətə əsasən Han dövründə hansı sözlərin təxminən eyni şəkildə səslənməsini öyrənmək olur.

Han dövründən sonra təxminən 230-cu ildə Çjan İ-nin “Quan ya” (genişlənmiş ya) lüğəti meydana gəldi. Bu lüğət “Er ya”nın prinsipləri üzrə tərtib olunmuşdu, lakin həcmcə ondan daha böyük idi.

Han sülaləsindən sonra çin dilçiliyində əsas istiqamət fonetikanın öyrənilməsi, linqvistik əsərlərin ən geniş yayılmış növü - qafiyəli lüğətlərin tərtib olunması oldu. Bu dövrdə dilçiliyə əsas etibarilə çin mədəniyyətindəki iki hadisə təsir göstərdi: poeziyanın çiçəklənməsi və buddizmin geniş yayılması. Poeziyanın inkişafı, şeir sənətinin nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi qafiyə və tonun öyrənilməsinə tələb edirdi. Digər tərəfdən, buddizm özü ilə birlikdə hind mədəniyyətinin elementlərini gətirdi: hind əlifba yazısı ilə tanışlıq Çin alimlərinə sözün fonetik təhlili, səslərin təsnifatı prinsiplərini göstərdi. (5, 43)

Bu dövrə qədər çin leksikoqraf və şərhçilərini yalnız heroqliflərin mənası və yazılışı maraqlandırır, sözün tələffüzü ilə isə, demək olar ki, maraqlanmırdılar. Nadir bir heroqlifin oxunuşunu göstərmək zərurəti yarandıqda, onu başqa, daha tanış heroqlifin oxunuşu ilə izah edirdilər. Bir çox hallarda ikinci heroqlif birinci heroqlifə tamamilə omonim olmurdu və onun yalnız təxmini oxunuşunu verirdi.

Han dövrünün sonunda heroqlif oxunuşunun qeydə alınmasının daha təkmil üsulu meydana gəldi - fançye (bölünmə). Bölmə vasitəsilə heroqlifin oxunuşu iki başqa heroqlifin oxunuşu vasitəsilə göstərilə bilirdi.

Sözün ayrı-ayrı səslərə bölünməsi haqqında fikir hind yazı sistemi ilə tanışlığın təsiri altında yaransa da, heroqliflərin tərkib hissələrə bölünməsi əlifba yazısı ilə bağlı deyil və çin mənşəlidir. Hesab olunur ki, heroqlifin oxunuşunu ifadə etmə üsulu kimi bölünmə ilk dəfə Çjen Suan məktəbinin alimi Sun Yan tərəfindən üçüncü əsrdə tərtib edilmiş “Er ya” (Er ya in i) lüğətinə şərhərdə gətirilmişdir. (6, 96)

III-IV əsrlərdə şərhçilər arasında xüsusi yeri Qo Pu tutur (276-324). Onu xüsusilə ən çətin mətnlər maraqlandırır. O əsasən iki ən qədim və çətin lüğətə şərh yazmışdır – Er ya və Fap Yan. Öz şərhlərində Qo Pu öz dövrünün danışıq sözlərindən istifadə edir və daim müxtəlif vilayətlərin dialektizmlərinə istinad edir.

Bir qədər sonrakı dövrə Lu Deminin konfutsi və daos kanonlarının tərkibinə daxil olan “Çzin dyan şı vən” (kanon kitablarının mətninin izahı) kitabının məşhur şərhı aiddir.

Çin ədəbiyyatında iki növ şərh vardır. Onlardan birinin adı “in”dir (səs və məna və ya tələffüz və mənadır). Bu, mətndə rast gəlinən çətin heroqlif və onların birləşmələri, bəzi hallarda ayrı-ayrı cümlələrin oxunuşu və mənası haqqında məlumat verir. Yalnız bu şərh sxoliastikaya aiddir. Qo Pu və Lu Deminin kommentariləri bu xarakterdədir. Bu tip kommentari Han sülaləsi üçün səciyyəvidir və VI əsrə qədərki dövrə aid edilir.

Daha sonra, xüsusilə Sun sülaləsi dövründə (960-1279) başqa bir növ şərh üstünlük təşkil edir- mətnin ümumi fəlsəfi mənası. Bu növ şərhlərin dilçiliyə aidiyyəti yoxdur. Linqvistik şərhlər yenə, tarixi fonetika və qrammatikanın meydana gəlməsi ilə bağlı olaraq Çin sülaləsi dövründə (1644-1911) geniş yayılır.

Leksikoqrafiya sahəsində Han dövründən sonra fonetikaya maraq bu dövrün ən məşhur lüğətlərinin fonetik prinsip əsasında tərtib olunmasında özünü göstərdi – qafiyəli lüğətlər.

İlk belə lüğət Li Denin Vey sülaləsi dövründə tərtib etdiyi “Şen ley” (səslərin kateqoriyası) lüğətidir. Bu lüğətin xüsusiyyətləri haqqında heç bir şey məlum deyil. İkinci lüğətin, Lü Cinin “Yun Ci” lüğətinin (qafiyələrin toplusu) (təxminən 300-cü ildə) qafiyə sistemi qismən məlumdur. Sonrakı 300 il ərzində qafiyəli lüğətlər bir-birinin ardınca meydana gəldi və hər birinin öz qafiyə sistemi vardı. Təəssüflər olsun ki, onların heç biri bizim dövrə gəlib çatmamışdır.

V əsrin sonunda çin dilində tonların öyrənilməsi başlanır və dörd tonun klassik sistemi müəyyən edilir (sı şən)-düz, qalxan, enən, daxil olan. Həqiqi tonlar ilk üç ton idi, daxil olan tona qeyri-burun səslərlə - samitlərlə (p,t,k) qurtaran hecalar aid edilirdi. Çin şeir sənətində qafiyə ilə yanaşı mühüm rola malik olan tonların nəzəriyyəsini Şen Yüe (441-513) və ya ondan bir qədər əvvəl Djou Yün (485-ci ildə vəfat etmişdi) işləmişdi.

Bu dövrdən başlayaraq qafiyəli lüğətləri dörd ton üzrə dörd hissəyə bölürlər. (buna qədər qafiyələri çin qammasının beş notu və ya beş səsə görə yerləşdirirdilər).

601-ci ildə ən məşhur qafiyəli lüğət tərtib olundu. Bu lüğət bütün digər lüğətləri sıxışdırdı və bizim dövrə qədər gəlib çatdı. “Çje yün” (bölgü və qafiyə) buəsrin adıdır. Onun tərtib olunmasında Lu Fayan və ondan əlavə səkkiz adam da iştirak etmişdi. Lüğətin ilkin variantı bizə gəlib çatmamışdır. Lakin yalnız daha sonrakı variantın əlyazması məlumdur. 706-cı ildə Van Rensüy tərəfindən tərtib olunmuş “Kan mü bu çüe çye yün (səhlərin aradan qalxdığı və tamamlanmış çə yün).

Bu lüğətdə 193 qafiyə fərqləndirilir və onlar 58 qrup əmələ gətirir. Sonrakı dövrlərdə bu lüğət dəfələrlə təkmilləşdirilmişdir. Bu lüğət 751-ci ildə Tan sülaləsi dövründə Sun Myen tərəfindən yenidən işlənmiş və “Tan yün” adını almışdı. (Tan qafiyələri) Qafiyələrin sayı bu variantda bir qədər artdı. Bir qədər sonra 1008-ci ildə Sun hakimiyyəti dövründə bu lüğət imperatorun göstərişi ilə Çen Pennyen və Çü Yün və başqa alimlər tərəfindən yenidən işləndi. “Quan yün” adını almış bu nəşr (genişləndirilmiş yün) bizim dövrümüzdə də geniş yayılmışdı. “Quan yün” indi mövcud olan qafiyəli lüğətlərin ən qədimidir.

Qafiyə lüğətlərini tərtib edənlər yalnız hecanın qafiyəli hissəsi və ton ilə maraqlanırdılar. Birinci samit, habelə ara saitə toxunmurdular: qafiyənin səs tərkibini təhlil etməyi, yəni əsas sait və son elementi seçməyi bacarmırdılar.

Çin dilinin başlanğıc samitlərinin bizə məlum olan ilk siyahısı bütpərəst monax, Tan dövrünün sonunda yaşamış Şauven tərəfindən tərtib edilmişdi. Dunhuanda tapılmış əlyazmaya görə məlum olan bu siyahının ilkin variantı 30 samiti əhatə edir. Samitlər də qafiyələr kimi

müvafiq səsi olan sözlərlə ifadə edilirdi. Şouven samitləri beş qrupa bölür: dodaq (çun in), dil (şi in) və boğaz (hou iin), dilarxası (ya in), dilönü (çı in).

Şouvenin siyahısında samit səslərin təsnifatı və yerləşdirilməsi bir çox məqamda hind əlifbasında hərflərin sırasını xatırladır. Şübhəsizdir ki, bu təsnifat hind təsiri altında meydana gəlmişdi. Maraqlıdır ki, bu buddist monax tərəfindən yaradılmış və samit səsləri ifadə edən heroqliflər hərf adlandırılırdı. (çzı mu).

Bir qədər sonra, Sun dövründə 36 hərfdən ibarət siyahı yayıldı. Bu da səhvən Şouvenə aid edilir. Birinci siyahıda olan səhvlər burada düzəldilmişdir. Samitlərin sayının artması əsasən 36 hərfdən ibarət siyahıda dodaq samitlərindən ibarət bir qrupun əvəzinə iki qrupun verilməsi ilə izah olunur.

Qafiyə lüğətlər ilə eyni vaxtda Çində adi heroqlif, açar lüğətlər də tərtib olunurdu. Beləliklə, Çində bütün dövrlərdə paralel olaraq iki ən geniş yayılmış lüğət mövcud idi: qafiyə və açar.

Ədəbiyyat

1. Амирова Т.А., Ольховников Б.А., Рождественский Ю.А. Очерки по истории лингвистики, М., 1975.
2. Введение в языковедение, Хрестоматия, М., 2000.
3. Карапетьянц А.М., Тан Аошуан, Учебник китайского языка, М., 2007.
4. Курдюмов В.А., Курс китайского языка. Теоретическая грамматика, М., 2006.
5. Чаттерджи С.К., Введение в индоарийское языкознание, М., 1977.
6. The contemporary Chinese dictionary, Peking, 2002.

ANAR KERİMOV

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

В этой статье автор описывает историю формирования и развития китайского языкознания. В древнем и средневековом Китае существовали три отрасли филологии, связанные с изучением языка. Первая из них, самая древняя является комментарий. Другая, изучение письменности, выяснение структуры и этимологии иероглифов. Третья, фонетика.

ANAR KERİMOV

THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF CHINESE LINGUISTICS

At this article the author describes the history of formation and development of Chinese linguistics. The ancient and Middle Chine philology had three branch concerned learning the language. The first and the ancient one was commentary. The second was writing, structure and the etymology of the Chinese characters (hieroglyph)

Rəyçilər: t.e.d.İ.M.Məmmədov, t.e.d.R.C.Süleymanov

“Tarix və onun problemləri” jurnalının redaksiya heyətinin qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.